

Litteratur

JORDBRUKETS UTVECKLING

Befolkningssiffror 1700 enligt Hofsten 1986 s. 17. Hektarskörd för 1700-tal enligt Hannerberg 1971, mjölkavkastning, se Gadd 1983 s. 137, Palm 1998 s. 278. Om moderna förhållanden se Jordbruksstatistisk årsbok och Nationalencyklopedin.

Den agrara revolutionen s. 11–

För en översikt av den agrara revolutionen i England, se Overton 1996; om Sverige se Winberg 1975, Isacson 1979, Möller 1989.

En agrar omvandling i Västeuropa s. 12–

För en diskussion om folkökning, priser och reallöner, se Slicher van Bath 1963, Wilkinson 1973. Om den långsamma spridningen av innovationer i äldre tiders feodalsamhälle, se litteraturanvisningar i Gadd 1998 s. 87–88. Om jordbrukets utveckling mot kapitalism se *Transition from feudalism to capitalism* 1978, Brenner 1987, Wallerstein 1974. Den engelska utvecklingen sammanfattas i Dillard 1969, Möller 1989. Den kontinentala utvecklingen skildras i Brenner 1987, De Vries 1976 s. 55–75, Rösener 1994 s. 11, 117f. Om Europas ”periferi”, se Berend & Ránki 1982, Kriedte 1983.

Svenskt förspel, s. 16–

För ett internationellt perspektiv på Sverige under 1600- och 1700-talen se Anderson 1975 s. 173–191. Sveriges ökande råvaruexport till Västeuropa behandlas översiktligt i Högberg 1993, järnexporten i Hildebrand 1987. Gods- och ränteavsöndringarna och reduktionen diskuteras i Nilsson 1993, L. Magnusson 1985.

LANDSBYGDEN UNDER 1700-TALETS FÖRSTA HÄLFT

Skillnaden mellan ståndspersoners och bönders livsstilar behandlas av Hanssen 1977 s. 400f, Carlsson 1973 s. 20.

Odlingslandskapet – från söder till norr s. 23

Den nordliga odlingsgränsen i Europa och Asien på 1700-talet anges i Trotzig 1943 s. 167. Om skattningen av åkerarealen år 1700, se kapitlet Nyodlingen. Åkerns andel av Västeuropa enligt Richards 1993.

Skånes slättbygder: Åkerns andel beräknad med utgångspunkt från Weibull 1923 s. 87. Se även Nordholm 1967; andelen våtmark anges av Kristoffersson 1924. Förhållandet slättbygd-skogsbygd behandlas av Campbell 1928. Byarnas storlek beräknas av Dahl 1942.

Exempel på stora byar återfinns i Linné 1963 s. 124 och Sporrang 1995. Säteriernas antal i Skåne anges av Weibull 1923 s. 77. Säteriernas läge utanför de rena slättbygderna påpekas i *Skånska kulturlandskapet* s. 77f, Möller 1989 s. 9; beträffande övriga Sverige även G. Lindgren 1939 s. 163f, Sporrang 1985 s. 189. Om naturgeografiska förhållanden, se Sporrang 1995.

Exempel på uppodlingsgrad i *skogsbygd* finns i Weimarck 1953, von Möller 1881 s. 204. Om ängs- och betesmarkernas areal, se Aronsson 1979. Svedjebruket beskrivs i Weimarck 1953, 1979, se även *Svedjebruk och röjningsbränning* 1995. Spannmålshandeln i Sverige behandlas av Åmark 1915, spannmålshandels roll i olika typer av bygder i Campbell 1928 s. 15. Saluslöjden behandlas av Rosander 1980. Om oxdrifter, se Peterson 1997. Om byarnas läge i terrängen, se Lange 1997; ensamgårdar och byar behandlas av Dahl 1942. I min framställning räknas som byar även sådana bebyggelseagglomerationer som uppstått genom delning av ensamliggande hemman. Om kustområdenas näringar, se Löfgren 1974.

Om de *västsvenska slätterna* som uppodlingsbygd med ännu i början av 1700-talet begränsad spannmålsproduktion se Jansson 1998 samt L. Herlitz 1974 s. 32f, Gadd 1983 s. 123f. Åkerns andel i Närke framgår av Hannerberg 1941 s. 166, exemplet från Västergötland är beräknat enligt Winberg 1975. Adelns ekonomiska ställning i

olika delar av landet enligt Carlsson 1973, se även Winberg 1997 s. 86f.

Karaktistik av det *östsvenska* landskapet, se Sporrang 1970 s. 32, 1996 s. 51f. Åkerarealen i Östergötland enligt en skattning baserad på Helmfriid 1962 s. 20, i Ekebyborna enligt min beräkning baserad på Olai 1983.

Järnproduktionens expansion behandlas av Hildebrand 1987.

Om *Bergslagen* som införselområde, se Åmark 1915; om bergsmän se Isacson 1979, Sjöberg 1993. Spannmålshandeln mellan slättbygd och bergslag belyses av H. Lindgren 1971, Hegardt 1975.

Åkerns andel i Luledalen beräknad enligt Enequist 1937. Flottningen behandlas i Carlgren 1926, samerna i Mulk 1994.

Vem ägde jorden? 42–

Fördelningen mellan jordnaturerna år 1700 enligt Gadd "Jordnatur och skatteköp". Procenttalen avser mantal, dvs. jordbeskattningsenheter. Siffrorna kan anses ge en endast ungefärlig bild av de tre jordnaturernas andel av jorden. Som visats av Herlitz 1974 ger emellertid fördelningen enligt *jordvärde* en radikalt annorlunda bild än fördelningen enligt mantal, eftersom frälsejorden på grund av sin skattefrihet var betydligt högre värderad än skattejorden.

Om kyrkojordens status, se Göransson 1989.

Indelningsverket, s. 45–

Om indelningsverket och rusthållet se Ericsson 1987, Grahn 1998. 1600-talets utskrivningar behandlas av Lindegren 1980. Utskrivningar av lösdrivare beskrivs i T. Magnusson 1987.

För en diskussion om definitioner av *feodalism*, se Band 2 samt Lindkvist 1992. Indelningsverkets organisatoriska likheter med feodalism (länsväsen) påpekades av Clason 1912; se även Gadd 1983 s. 41, Backlund 1993 s. 16. Om åtgärder mot ekonomiskt självsvåld hos indelningshavarna, se Herlitz 1974 s. 160f, Wirilander 1964 s. 15f. Böndernas ställning i Europa behandlas av Hobsbawm 1964 s. 35. Om feodala jordegendomsförhållanden i Sverige vid 1700-talets början, se Herlitz 1974. Fixeringen av grundskatterna på skatte- och kronojorden behandlas av Herlitz 1974 och Dahlgren 1991. Om fixeringen av frälsejorden på 1680-talet, se Rydin 1882 s. 141f, Carlsson 1973 s. 117.

BÖNDERNA

Den mångskiftande bondeekonomin, s. 51–

Beräkningen av hur stor del av landet jord som brukades av bönder baserar sig på Forsell 1833 s. 76–80. Hektar per gård beräknas i Gadd, "Gård och by". Om antalet personer per hushåll, se Palm 1993 s. 288f; om hur hushållen såg ut, se Winberg 1975 s. 191f. Äktenskaps- och giftermålsmönster behandlas av Watts 1987 s. 72, Winberg 1975 s. 215, Lundh 1997, 1999.

Om böndernas mångsyssleri, se Gadd 1991 s. 22, 345. Om böndernas arbetstid i jordbruksarbete, se Myrdal 1991. Drängarnas slöjdskicklighet, se Gadd 1991 s. 187. Om smeder, se Lamm & Lundström 1996. Tygtillverkning behandlas av Grenander-Nyberg 1971, Fridén 1991 s. 131. Om böndernas anlitande av hantverkare, se Gadd 1997b. Beträffandedjurens skötsel, se Szabó 1971.

Levnadsstandard, s. 58–

För en undersökning av de svenska soldaternas kroppslängd se Sandberg & Steckel 1980. Data om livslängd i Sverige finns i *Ett folks biografi*. Engelska och franska siffror i Wrigley & Schofield 1981, Perrenoud 1984. Resenärens upplevelser i Sverige beskrivs i Julius 1930. Missväxten vid 1600-talets slut tas upp av Hermansson 1979 samt Hannerberg 1941 s. 208. Böndernas kläddinnehav i Nylén 1971, exemplet i texten är hämtat ur Gadd 1997a s. 45. Angående levnadsstandarden för svensk allmog ur internationellt perspektiv, se Milward & Saul 1973 s. 473 samt diskussion i Gadd 1990.

Gården och byn, s. 60–

Exemplet med antal hus återfinns i en husrötebesiktning refererad i Olander 1946 s. 52. Om byggnadsskick och boendemönster, se Bringéus 1971, Lange 1997, Palmqvist 1995 s. 21f. Palmqvist 1998, Nodermann-Hedqvist 1971. Exemplet med sovplats under logen är hämtat ur Bergstrand 1955 s. 28. Hantverkarens minnen av belysningsförhållanden bygger på min genomgång av folkminnesuppteckningar, DAG. Bondesilver diskuteras i Hanssen 1977 s. 197, jfr även Ahlberger, "Konsumtionsrevolutionen II". Om sängkläderna som rikedomsmarkör se Egardt 1970. Uppgiften om antalet bolstrar är baserad på en studie av cirka 70 bouppteckningar för åren 1748–1757.

Om jordeböcker, se Wirsell 1968. Begreppet jor-

debokshemman har tidigare använts bl. a. av Adamson 1983. Det bör observeras att ordet "hemman" i andra sammanhang kan vara tvetydigt, då det i dagligt tal också har använts för att beteckna vad som här kallas brukningsgård. Gårdar per by i Skåne anges enligt Dahl 1942 s. 16f. Angående registreringer av jordebokshemman i Skåne, se Thulin 1890. Om Locknevi se Persson 1992. Om hemmansklyvning i Värmland, se Utterström 1957 s. 11. Om Falbygden se *Oss arma folk ...* 1976 s. 31, Lindgren 1939 s. 108f (antal jordebokshemman), Herlitz 1974 s. 190 (hemmansklyvningens omfattning). Byar på lerslätten, se Gadd 1997a s. 22; Kumla: Rosén 1994 s. 245–50; Östsvrige: Helmfrid 1962 s. 11f, Lagerstedt 1942 s. 52; Lule älvadal: Enequist 1937 s. 153.

Om *byordningar* se Ahlbäck 1971 s. 8f, Rantanen 1997 s. 116f, Ehn 1991, Ehn 1982.

Skattebönderna, s. 71–

Om skatterätt se Bäärnhjelm 1970, Herlitz 1974 s. 145f. Om hembud till kronan se Herlitz 1974 s. 316. Lagstiftning om utmätning behandlas av Ågren 1992, utmätbarhetens principiella betydelse av Honoré 1994. Begränsningar i rätten att hemmansklyva behandlas av Herlitz 1974 s. 162f. Om att lösa ut medarvingar se Winberg 1981, Persson 1992 s. 268f, Rosén 1994. Översikt av undantagsbestämmelser, se Perlestam 1998 s. 82f, 233f. Exempel på olika förfarande med jordarv, se Winberg 1981, Rosén 1994. Om släktköp, se Herlitz 1974 s. 314f. Exemplet med 33 gårdar är hämtat från Rosén 1994 s. 236. Exemplet på s. 75 är fiktivt, jfr Perlestam 1998 s. 235.

Landborna: krono- och frälsebönderna, s. 75–

Kronoböndernas lega behandlas av Bergström 1920 s. 1, 3, 41f. Om kameral bönds rätt se Loit 1979. Indelningsverk, brukarkontinuitet och överlåtelseförhållanden behandlas av Bergström 1920 s. 6, 53f, 62f, 74, 205, 217.

Om förhandlingsbar ränta på *frälsehemman* se Herlitz 1974 s. 97f, Torbrand 1963 s. 14f, Hegardt 1982. Exempel på jordöverföring mellan generationerna på frälsejord ges i Rosén 1994 s. 132f, Schnell 1956. Om begreppen frälsekatte och skattefrälse, se Carlsson 1973 s. 115f.

Tjänstefolket, s. 79–

Om det cykliska mönstret i behovet av tjänstefolk, se Björkman 1974 s. 164f, Winberg 1975 s. 43, 207, Eriksson & Rogers 1978 s. 63, 83, 97. Att pigor sågs som billig all round arbetskraft visas av U Herlitz 1988 s.192.

Bönderna i politiken, s. 81–

Bönderna i riksdagen behandlas av Ingers 1948 s. 24f, Carlsson 1973 s. 243f, Bäck 1984. En sammanfattning av forskningen kring den svenska allmogensläskunnighet finns i Johansson 1981. Böndernas ställning diskuteras även i Emilsson 1996.

Det sista stora bondeupproret, s. 83–

Dalupproret behandlas i *Fem tusen man...* 1993 och *Från bondeuppror till storstrejk* 1987.

DE OBESUTTNA

Termen obesuttna används här för att beteckna de grupper som bebodde jord som inte var mantalssatt. Termen är dock inte helt entydig. I vissa sammanhang kunde den användas också för att beteckna en bonde på en mantalssatt hemmansdel som inte ansågs stor nog att ge tillräcklig försörjning.

Torparna, s. 86–

Skattläggning av torp tas upp i Larsson 1983, Elgeskog 1945 s. 43. Från 1700-talets mitt fick skattläggning av torp över huvud taget inte förekomma, och ett torp kunde därmed definitionsmässigt inte vara mantalssatt, se Elgeskog s. 119, 204f. Om torplegans form se Elgeskog s. 204f, 258f. Restriktiv torplagstiftning och dess tillämpning behandlas i Elgeskog, Rantanen 1997 s. 273f, Winberg 1975 s. 40f. Arealuppgifterna för torp är hämtade ur Olai 1983, Wennberg 1947 bearbetade i Gadd, "Gård och by". Exempel på stora frälsetorp i Elgeskog 1945 s. 70, 366. Om torparnas kreatur se Gadd 1983 s. 120. Torparens familjestorlek behandlas av Winberg 1975 s. 198f, 203f.

Om torparklassens relativa storlek på riksplånet se Winberg s. 17. Beträffande torparnas andel regionalt, se Wohlin 1909. Svårigheten med gränsdragning mellan torpare och backstugusittare samt mellan backstugusittare och inhyses har behandlats av Utterström 1957:1 s. 32f, Söderberg 1978 s. 121f, Palm 1993 s. 85f. Om försvarslöshet, se Harnesk 1990.

Bäckstugusittarna och inbygheshjonen, s. 90–

Karateristik av de obesuttnas lägsta skikt se Winberg 1975 s. 205. Om bäckstugor som ras upp på allmänningen se Utterström 1957:1 s. 32f. Areal-exemplet gäller Östergötland och är hämtat från Bäck 1992 s. 19. I Skåne var gränsdragningen an-norlunda, då även personer med mindre än ett halvt tunnland kunde räknas som torpare, se Elgeskog 1945 s. 351. Om torparens innehav av kreatur se Gadd 1983 s. 120.

Soldaterna, s. 91–

Om indelning i rotar se Grill 1855, Kumm 1949. Om soldatens ersättning, se Kumm. Exempel på soldatövningarnas omfattning i Boman 1991. Om soldaten som hantverkare se Boman, Gadd 1991 s. 188f.

STÅNDSPERSONERNA OCH STORJORDBRUKEN

Ståndspersonerna som "tjänstemannastånd" se S. A. Nilsson 1993, Wirilander 1982 s. 97. Exemplet med kronofogden enligt Frohnert 1993 s. 74. Min beräkning av antalet brukningsgårdar per indelningshavare är baserad på Rosén 1994. Präster-nas avlöningsförhållanden behandlas av Alsne 1966. Ståndspersonernas befolkningsandel anges av Carlsson 1973.

Frälsejorden och godsens, s. 95–

Om säteribyggnader se Wennberg 1947 s. 18, Nisbeth 1995 s. 73. Inspektioner av säterier se Lagerstedt 1942. Frälsemantalets konstans, se Wirsell 1968, Carlsson 1973 s. 117. Säteriernas andel efter 1700 framgår av Forsell 1833 s. 78f; andelen vid mitten av 1600-talet i Band 2 s. 338. Om ägan-deförhållanden på frälsejorden och lagstiftningen, se Carlsson 1973 s. 120f. Om insocknehemman, se Wirsell 1968 s. 71. Rå och rör som andel av totalt mantal beräknas av mig genom kombination av uppgifter från Forsell 1833 s. 76f och Carlsson 1973 s. 119. Om begreppen säteri och gods, se Magnusson 1980.

Säteridriften, s. 98–

Godsorganisation beskrivs av Magnusson 1980, Weibull 1923 s. 78f. Om herrgårdens byggnader på Johannishus se Torbrand 1963 s. 106f, bond-

gårdar s. 64f. Beräkningar av arealer enligt Gadd, "Gård och by". Exempel på säteriernas stora ängs-arealer finns i Wennberg 1947 s. 70, Magnusson 1980 s. 46f; kreatursstockar i Wennberg s. 71, Torbrand s. 287. Om mjölkproduktion vid Johannishus, se Torbrand s. 325, boskapsimport Torbrand s. 289f. Om de skånska "stalloxarna" som adligt privilegium, se Weibull 1923 s. 189f.

Säteriernas arbetskraft och arbetsorganisation, s. 102–

Frälsebönder, torpare och övrig personal på säterierna behandlas av Magnusson 1980; Ulväng 1997.

Frälsebonde och frälsetorpare, s. 104 –

Om frälseböndernas och frälsetorparnas arbetsbö-rda se Torbrand 1963. Formliga kontrakt nämns av Magnusson 1980 s. 57f, Torbrand 1963 s. 139. Om ett litet gods där arbetsinsatsen kommit att bestämmas helt av sedvana, se Hallenborg 1925 s. 62. Om Sydsveriges insocknehemman och hove-riet, se Weibull 1923 s. 66f, *Det danske godssystem* 1987 s. 12f.

Som påpekas av Magnusson 1980 s. 59, 63 tycks en formellt oregerad arbetsbö-rda många gånger ha inneburit att vissa ålagda arbetsuppgif-ter sköttes på beting, så att ingen exakt arbetstid kunde anges. Om livstidsstädjan i Sydsverige se Smedberg 1972, Torbrand 1963 s. 14. Exemplet Barsebäck enligt Utterström 1957:1 s. 852. Om Äsplunda se Magnusson 1980 s. 57f. Frälsebön-dernas relativt självständiga arbetsformer i äldre tid tas upp av Magnusson 1986.

Boställsinnehavarnas jordbruk, s. 108 –

Macklean som boställsinnehavare beskrivs av Åberg 1953 s. 69f.

1700-TALETS JORDBRUK OCH JORDBRUKS-LANDSKAP***Åker, äng och utmark, s. 111–***

För beräkningar av Sveriges åkerareal cirka 1700, se kapitlet *Nyodling* nedan. Det transalpina jord-bruket behandlas av E. R. Wolf 1966 s. 33f. Äldre svenskt agrarlandskap beskrivs i Sporrang 1973, 1995, 1996. Om tegskiftet, se Gadd 1983 s. 21f, 198f. Hägnadernas betydelse för bygemenskaper-

na tas upp i Myrdal 1996 s. 136, Gadd 1983 s. 199f.

Några exempel på åkerbrukssystem, s. 116–

Tidigare bearbetningar och beskrivningar av karta över *Segerstad* är gjorda av Sporrang 1973 (tegelindelning) och Höglin 1994 (fördelningen åker/äng). Beräkningen av åkerarealen i *Segerstad* är baserad på Sporrang 1973. Antalet bönder är beräknade enligt mantalslängder för 1701 och 1750 (GLA).

En tidigare beskrivning av kartan över *Östra Nederlösa* finns i Sporrang 1973. Arealuppgiften hämtad ur kartbeskrivningen. Om solskifte, se Sporrang, 1985 s. 82 f. För exempel på ”försvunna” kronogårdar se Widgren 1997.

Tidigare bearbetningar och beskrivningar av kartan över *Lilla Uppåkra* finns i Sporrang 1973, Nordholm 1967. Antalet bönder i *Lilla Uppåkra* anges enligt mantalslängd 1764, 1800 (RA). Om odlingsrytmen på svaga jordar se Dahl 1989 s 79f. Att en besädd areal på 13 hektar är rimlig stöds av Linné 1963 s. 218.

Lönsboda och svedjebruket där har behandlats utförligt av Weimarck 1953. Se även Nordholm 1967 s. 35f.

Trädssystem och åkerbrukssystem, s. 128–

Om trädssystem se Band 2 s. 291 samt Jansson ”Forskning om äldre odlingssystem”. Skillnaden mellan det östliga och det västliga tvåsätet framgår av Gadd 1983 s. 206f, Höglin 1995. Om ”täppodling” på trädan respektive ökad träda i ensätet, se Utterström 1957:1 s. 491f, Gadd 1983 s. 209f, Dahl 1989. Tillgången på hägnadsvirke som betydelsefull för byte av trädssystem har betonats av Dahl 1989 s. 101, Gadd 1983 s. 208. Avsaknaden av hägnader vid norrländskt trädesbruk har tagits upp av Antonson, Jansson & Vestbö 1996.

Åkerns växter, s. 131–

Om brödyper och sädeslag se Campbell 1950 s. 201. Havrebröd beskrivs av Hammarin 1916. De regionala skillnaderna beträffande sädeslagens utbredning anges utifrån min bearbetning av landshövdingeberättelsernas utsädesuppgifter cirka 1820. Om skilda klimatbetingelser och val av spannmål se Gadd 1983 s. 215 samt Palm 1997.

Ängen, s. 134–

Om ängar, se Sjöbeck 1933, 1947; Ekstam, Aronsson & Forshed 1988. Hamling beskrivs av Å. Carlsson 1996. För en uttömmande behandling av lövtäkt, se *Lövtäkt och stubbskottsbruk* 1996, Slotte 1999. Om röjningens fruktbarhetsökande effekt se Bringéus 1964 s. 56. Ängens ömtåliga balans beskrivs i en klassisk artikel av Sjöbeck 1933; se även Boëthius 1950a s. 17, Utterström 1957:1 s. 107f.

Förfaringssättet då man delade höet från oskiftad äng beskrivs av Granlund 1969 s. 274.

Utmarken, s. 138–

Olika typer av allmänningar beskrivs av Boëthius 1917. Exempel på hur bönderna tar virke ur kronoparkerna finns i Linnarsson 1948:1 s. 146f. Om skogsförfattningar se Boëthius 1917. Om andel i allmänningen enligt jordatal se Bäärnhielm 1995 s. 27f.

ARBETE, REDSKAP OCH AVKASTNING

Åkerbruksarbetet, s. 142–

För överblickar, se Erixon 1935, Bringéus 1971, Berg & Svensson 1971.

Jordbruket på Falbygden enligt beskrivning av Stenstorps och Varnhems pastorat, Sundholmska samlingen SSLB samt Salander 1811. Jordbruket på Östergötlands slättbygd enligt Hederström 1917, Tiburtius 1755. Lönsbodas åkerprocent enligt beräkning, baserad på kartan, av Anneli Wallgren. Om arbetsåret vid ensäde se Dahl 1989 s. 95f. Sambandet mellan ensäde och saluslöjd har tagits upp i Palm 1998. Om den intensiva trädesbearbetningen i Norrland se *Norrländskt arbetsliv*.

Åkerbruksredskapen, s. 146–

Plogens och årdrets spridning tas upp i Jirlov 1970, Gadd 1998. Om ryggning, se Utterström 1957 s. 452f, Cullberg 1982, Gadd 1983 s. 234f. Förekomsten av ryggade åkrar beskrivs av Linné 1963 s. 37, 1965 s. 20, 24, Kalm 1966 s. 4; 1977 s. 225. Om dikningen i Östsvrige se Band 2 s. 287. Östergötlands slåta åkrar med vattenfårar nämns av Linné 1963 s. 43. Forsommartorkans betydelse för det östsvenska årderbruket påpekas i Stiern-

stedt 1995. Se även Kritz 1997. Småländska åkrar i sluttningar beskrivs av Linné 1963 s. 47. Beträffande odlingsrosenas funktion se Höglin 1994 s. 21, Arnborg 1980 s. 20. Hjulplogets obrukbarhet i fin lerjord påpekas av Langdon 1986. Om harvar, se Gadd 1998 och där angiven litteratur.

Slätter och skörd, s. 151–

Skörd och olika metoder att slå med lie behandlas i Nilsson & Nilsson 1974, Gadd 1983 s. 172f, Gadd 1998 och där angiven litteratur.

Spannmålsavkastning, s. 155–

Avkastningssiffror enligt bearbetning av landshövdingeberättelserna 1818–22 i Gadd, ”Spannmålsproduktion i Sverige 1800–1875” (manus). Ränkebördans variationer inom Sverige beskrivs i Skateregleringskommittén 1882 s. 125. Avkastningen på säteri och bondejord i Östergötland tas upp i Wennberg 1947 s. 188. Beskrivningen av Johannishus bygger på min bearbetning av Torbrand 1963 s. 263f.

Tröskningen, s. 158–

Tröskning och tröskredskap behandlas i Trotzig 1943. Om norrländska tröskvagnarna se Gadd 1998 s.147f och där angiven litteratur.

Malning och kvarnar, s. 161–

Om kvarnar, se Ek 1962, Gadd 1998 s. 142f.

KREATUREN

Hästarna, s. 165–

Om hästar och oxar se Peterson 1997. Om ”hästslakt och rackarskam” se Egardt 1962. Skånska hästars storlek visas av Weibull 1923 s. 161f.

Nötkreaturens, s. 166–

Om kornas mjölkproduktion se Gadd 1983 s. 135f, Palm 1998.

Kreatursstockens sammansättning, s. 168–

Statistiken 1805–20 återges i *Minnesskrift* 1949. Uppgifterna om Torna härad och Upplands slättbygder bygger på min bearbetning av excerpter som ställts till förfogande av Per Hallén. Om sydöstra Skåne se Hanssen 1977; de två exemplen från

Västergötland är hämtade från Gadd 1983; Exemplet från Nedre Luledalen från Enequist 1937.

Dragdjur per åkerareal: På 1700-talet och början av 1800-talet hade man enligt exempel från östra Belgien och delar av Tyskland ungefär en dragarenhet per 10 ha åker (Slicher van Bath 1963 s. 292). Exempel från Sverige ger betydligt högre siffror. I öst- och västsvenska slättbygder gick det ungefär 3 dragare per 10 ha åker (Gadd 1983 s. 248, 335, Peterson s. 46, s. 67). Oxarna är omräknade som hos Slicher van Bath.

Småkreaturens, s. 170–

Antal får och svin enligt Gadd 1983 s 120f samt min bearbetning av excerpter av Per Hallén.

Betesgång och vallning, s. 173–

Vallning behandlas av Szabó 1970, Linnarsson 1948 s. 73f. Lagstiftningen mot manliga vallhjon Szabó 1970 s. 94, 184f. Om pojken som kämpar om fåret med vargen, se Å. Carlsson 1999. Fäbodväsendet behandlas i Boëthius 1917 s. 39f, Bodvall 1959, Szabo 1992. Se även band 2 s. 294f.

Stallningsperioden, s. 176–

Golvtyta på bondgårdar beräknad på grundval av Torbrand 1963 s. 64f. Om svältfodring under vintern, se Utterström 1957:1 s. 113, Hallander 1989, Linnarsson 1948 s. 75.

STÄDERNA

Städernas stolek cirka 1700 visas av Lilja 1994a, 1994b. Om städernas jordbruk se Gadd 1991 s. 295 och där angiven litteratur.

Städernas roll i jordbruksekonomin, s. 178–

Kronans stadsgynnande politik, se Gadd 1991 s. 30f, 46f, 218f och där angiven litteratur. Enligt Hanssen 1977 s. 339 producerade borgarna i Simrishamn halva sitt spannmålsbehov själva. Städernas betydelse för spannmålshandeln beskrivs av Hanssen 1977 s. 176f. Städernas läge och stadsbefolkningens relativa andel i olika regioner tas upp av Gadd 1991 s. 276f och där angiven litteratur. Norrlandsstäderna behandlas av Nyström 1982 s. 72f, 88f.

ETT GLESBEFOLKAT UTKANTSLAND

För aspekter på Sverige på 1700- och 1800-talen, se Nilsson, S. A. 1993, Adamsson 1982, Sandberg 1979, Gadd & Jonsson 1990.

Folkökningen, s. 186–

Folkmängdssiffror återges enligt Hofsten 1986, landsbygdsbefolkningens andel se *Historisk statistik* för Sverige samt Lilja 1994b s. 285. Regionala skillnader i folkökningstakt behandlas i Söderberg 1984, Winberg 1975.

Städernas och tätorternas tillväxt, s. 189–

Om städernas tillväxt se L. Nilsson 1989, Berglund 1990. Enskilda städernas folkmängd 1700–1870 enligt en jämförelse mellan Lilja 1994a och *Historisk statistik 1*. Den växande internationella avsättningen belyses av Fridlitzius 1957.

Statsmakten stärks, s. 190–

Statsmaktens stärkta ställning har kortfattat behandlats i Gadd 1999 s. 22f. Om odlingslån, se Utterström 1957:1 s. 595. Om undsättningsspannmål se Åmark 1915, statliga uppköp: Adamson 1991. Avsnittet om lagstiftning bygger på Gadd 1999b, Melkersson 1997, Ågren 1997.

BONDEKLASSENS STÄRKTA STÄLLNING

Den statistik som refereras är hämtad från Wohlin 1909 184–189, 244–269.

Skattebönderna, s. 195–

Bönderna i riksdagen behandlas av Bäck 1984; Fridholm, Isacson & Magnusson 1976. Den minskande räntebördan på mantalet har påvisats av Herlitz 1974 s. 278f. Om penningräntan i de gamla danska landskapen se Skatteregleringskommitténs utlåtande och förslag 1882 s. 125 samt Hultqvist 1955 s. 41. Beräkningen av skattens andel av produktionen i Gadd, ”Jordnatur och skatteköp”. Personskatter på obesuttna behandlas av Lundsjö 1975. Minskande skatteintäkter per capita visas av Rantanen 1998.

Omfördelning till böndernas fördel beskrivs av Herlitz 1974 s. 349f; om hur staten klarade minskande intäkter se Magnusson 1996 s. 206. Värdeökningen på skattejorden påvisas och förklaras av Herlitz 1974 s. 282, 352f; om värdeökning se även

Rydeberg 1985 s. 165f. Om den moderna äganderättens införande på skattejorden 1789 se Bäärnhelm 1970.

Kronbönderna och skatteköpen, s. 198–

Om kronorusthåll se Bergström 1920 s. 133f, Herlitz 1974 s. 281; om stadgad åborätt se Bergström 1920 s. 196f. Skatteköpen har behandlats av bland andra Heckscher 1944, Aspvall 1966, Rydeberg 1985, Kyle 1987, Winberg 1996. Framställningen här är baserad på Gadd, ”Jordnatur och skatteköp”.

Ofrälse köp av frälsejord, s. 202–

Frälsejorden övergång till ofrälse har behandlats av Carlsson 1973. Om adelns alltmer negativa syn på begränsningarna i försäljningsrätten se Winberg 1985 s. 199. Om jordspekulation efter köp av frälsejord, se Winberg 1975 s. 169f; om följderna av skatteköp se Rydeberg 1985 s. 156f.

Böndernas jordinnehav vid mitten av 1800-talet, s. 204–

Böndernas jordinnehav cirka 1845 enligt Carlsson 1956 s. 192f. Förfarandet vid arv diskuteras av Winberg 1981, Rosén 1994; Storbönder efter 1850 av M. Johansson 1996. Den ökade graden av social differentiering inom bondeklassen under 1700-talet tas upp av Isacson 1979, Seyler 1983. Se även Winberg 1975 s. 185. Om tillväxten av antalet småbönder i Skåne, se Wohlin 1912 s. 586–591, 687–691, Sommarin 1938 s. 33. För exempel på mycket små hemmansdelar som uppkommer efter skiftet i Skåne, se Kristoffersson 1924 s. 107–108. Om bönderna i lokalpolitiken, se Mellquist 1974, Aronsson 1992, Tiscornia 1992. Sockenmagasinen behandlas av Åmark 1915, Söderberg 1993.

DEN AGRARA STORDRIFTEN STÄRKES***Jordbruk på modet, s. 211–***

Jordbrukets höjda status inom de västeuropeiska överklassen tas upp av Gadd 1996, 1998. För ett exempel se Wirilander 1982 s. 127.

Frälsejorden stagnerar i värde, s. 212–

Frälsejordens stagnerande värde och orsaken till detta beskrivs av Herlitz 1974 s. 34, 339, 361f. Se även Winberg 1995 samt manus av L. Rosengren,

ekonomisk-historiska inst. i Göteborg. Frälsebondeprotester behandlas av Smedberg 1972; Aronsson 1992 s. 334–337.

Feodal stordrift på väg mot kapitalistisk, s. 214– Ökningen av huvudgårdsjordarnas arealer beskrivs av Utterström 1957:1 s. 847f, Eriksson & Rogers 1978 s. 84f. Exemplet Haga är hämtat ur Eriksson & Rogers 1978 s. 73f. Om övergången till drift med statare i närheten av Stockholm, se Forsell 1829 samt KB:s femårsberättelser för Stockholms län 1828–32, 1833–37. Om den starkare sociala kontrollen över torparna, se Jonsson 1980.

Förändringen av frälseböndernas ställning beskrivs av Magnusson 1986. Om uppkomsten av kapitalistiska arrendegårdar se Jonsson 1980 s. 87, Möller 1989 s. 83f. Driftskapitalets tillväxt på godsen, se Magnusson 1983 s. 48f. Den skånska utvecklingen framgår av Sommarin 1938 s. 39, Möller 1989 s. 55f. Den nya arbetsordningen på godsen beskrivs enligt Magnusson 1986. Om ståndspersonernas jordbruk utanför säterierna se Furuland 1962 s. 37, Gadd 1983 s. 85, Hoppe & Langton 1994 s. 110.

DE OBESUTTNA KLASSERNAS TILLVÄXT

Torparna, s. 222–

Om de sociala förändringarna under 1700- och 1800-talen, se Winberg 1975, Fridholm, Isacson & Magnusson 1976, Seyler 1983.

Arbetskraftsbrist och tjänstehjonsstadgor beskrivs av Utterström 1957:1 s. 300, Herlitz 1991. Förändringen av lagstiftningen, se Rantanen 1997 s. 273f. Herlitz 1991 s. 122f. Om torplagstiftningen se särskilt Elgeskog 1945 s. 204f. Torparnas och övriga obesuttas tillväxt behandlas av Bäck 1992. Exemplet är hämtat ur Bäck 1992 s. 11.

Backstugusittarklassens ökning, s. 224–

Åldersstrukturen hos de obesuttna framgår av Winberg 1975 s. 204. Om regionala skillnader i de obesuttas tillväxt se Wohlin 1909 s. 154f.

Statarna, s. 226

Statarklassens tillväxt har behandlats av Ericsson & Rogers 1978, Utterström 1957 s. 806f, Furuland 1962 som även behandlar statarnas bostäder. Om olika beteckningar på statare, se Furuland s. 28f.

Den rekommenderade årliga staten är hämtad ur Lexicon för landthushållare 1845 s. 18, 23; se även Furuland 1962 s. 40f.

Regionala skillnader i de obesuttas ökning, s. 227–

Statistik enligt Wohlin 1909 s. 184f, 257, 269. Min beräkning här är grundad på antalet manliga huvudpersoner av grupperna bönder, torpare, backstugusittare och inhysheshjon samt (1850) statare. Exempel på giftermålsålder och barnantal finns hos Winberg 1975 s. 217, 245 samt Eriksson & Rogers 1978 s. 51, 114, 145; se även Ahlberger 1988 s. 110, 212f. Orsaker till de obesuttas ökning diskuteras av Winberg 1975 s. 269, Gadd 1983 s. 285, Hofsten 1986 s. 166f. Skillnader i social struktur och folkökningstakt diskuteras av U. Herlitz 1988. De obesuttas mångskiftande sysselsättningar behandlas av Boqvist 1978.

NYODLINGEN

Snabb utökning av små åkerarealer, s. 231–

Åkerarealen är kalkylerad med utgångspunkt från Hannerbergs beräkning av åkern år 1800 (Hannerberg 1971 s. 31) med antagande att nyodlingstakten under 1700-talet gått i samma takt som folkökningen som enligt Hofsten 1986 var 72 procent. Åkern år 1700 har på så sätt skattats till 874 500 ha. För regionala siffror se litteratordiskussionen till kapitel 2 samt Vestbö Franzén 1998.

Åkerns andel av totalarealen söder och norr om Daläven är ungefärlig. Uppgifterna baserar sig på en "baklängesräkning" grundad på läget 1800 med det förenklade antagande att åkern sedan år 1700 i båda fallen ökat i takt med rikets folkökning. Beräkningen av åkerns ökning i Luledalen grundar sig på 13 byar som har uppgifter om åkerareal cirka 1700 och 1870 i Eneqvist 1937 s. 133, 307.

Åkerns avtagande ökningstakt efter 1870 framgår av Hannerberg 1971 s. 31. Om växande arealer per gård, se bearbetningar i Gadd, "Gård och by". Om nyodlingstekniker, se Utterström 1957:1, Bringéus 1963.

Nyodlingens dilemma, s. 235–

Åkerareal per dragdjur enligt Gadd 1983 s. 131f, 259f; Gadd 1998 s. 85 och där angiven litteratur. Om det ökande inslaget av vegetabilier i kosten se

Utterström 1957:1 s. 127, 132, 183. Uppgifterna om ängsarealernas förändring är baserade på Karlsson 1978 s. 41f samt min beräkning grundad på Olai 1983. Om foderbristen årtiondena omkring år 1800 se Utterström 1957:1 s. 110f, Bringéus 1963 s. 6f. Långtgående svedjebbruk beskrivs av Weimarck 1953. Om ljunghedarna i Syd- och Västsverige se Forsell 1833 s. 106, Schager 1909.

Kolonisationen av Norrlands inland, s. 239–
Kolonisationen av nybyggare tas upp av Bylund 1956, Arell 1979. Det växande skogsbrukets samband med småbrukens ökning belyses av Bäcklund 1988; hur billigare importerade livsmedel leder till ökad specialisering på animalier inom det norrländska jordbruket framgår av Bäcklund 1999.

NYA REDSKAP

Kapitlet bygger huvudsakligen på en syntetiserande forskningsöversikt i Gadd 1998. Viktiga arbeten som lägger regionala aspekter på agrarteknisk förändring är Bringéus 1962, Köll 1983, Gadd 1983, G. Peterson 1989 och Wiking-Faria 1981. Det ökade järninnehavet behandlas i Hallén 1999.

POTATISEN OCH BRÄNNVINET

Den nya odlingsväxten, s. 255–
Avsnittet om potatisen är baserat på Gadd 1998 s. 175f, Gadd 1983 s. 108f, 259f. Avsnittet om potatispesten bygger huvudsakligen på min genomläsning av KB:s femårsberättelser 1843–1847.

Brännvinet, s. 258–

Brännvinsbränningen före 1820 har behandlats av Mäntylä 1984, Bäck 1984. Antalet pannor i bouppteckningar är baserad på samma bouppteckningsmaterial som använts i Gadd 1983. För en diskussion om bränningens omfattning under årtiondena efter 1820 med en forskningsöversikt se Frånberg 1985. En fransmans syn på svenskt fylleri framgår av Ogier 1978 s. 62f. Om hur kaffet tränger undan brännvinet, se Stolt 1956 s. 46, Utterström 1957:1 s. 707. Antalet brännvinspannor i riket enligt statistik i Frånberg 1985.

TRANSPORTREVOLUTIONEN *Klövjesadlar och vintervägar, s. 262–*

En regionalt baserad diskussion av transporternas utveckling 1750–1860 återfinns i Gadd 1983 s. 183f. Lass per vagn i Skåne enligt Hanssen 1977 s. 29 (även beräkningen av vikt per tunna, som ter sig något låg, är Hanssens).

Landsvägarnas transportrevolution, s. 264–

Om transportrevolutionen se Bagwell 1974. Järnaxlar på fordon tas upp av Gadd 1983 samt i pågående forskning av Per Hallén. Om betingsläror se Modéer 1780 och *Landtbruks-lexicon*; artikeln *Lass* i båda verken.

Ångans transportrevolution, s. 265–

Järnvägarnas sträckning 1870 enligt BiSOS.

BYGEMENSKAPERNA UTSÄTTS FÖR PRÖVNINGAR

Byordningsprojektet, s. 267–

Avsnittet om byordningar bygger på Gadd 1999c med hänvisningar till Ahlbäck 1971, Rantanen 1997, Ehn 1982, 1991, Isaksson 1967.

Tidiga jordskiften, s. 269–

Exempel från Bohuslän i Widgren 1997 s. 9; från Dalarna i Isacson 1979 s. 64. Beträffande Värmland bygger jag på ett pågående avhandlingsarbete av Staffan Granér. Om östsvenska gods se Sporrong 1984.

Skiften av skog tas upp i 1647 års skogsordning § XV.

STORSKIFTET

Översikter av storskiftet finns i Forssman 1928, Helmfrid 1961, Olai 1983, 1987 och däri refererad litteratur och Bäck 1984 s. 184f. Storskiftet behandlas också i R. Pettersson "Den upplyste bonden".

Varför storskifte?, s. 274–

Bakgrunden till skiftesreformerna diskuteras av Gadd 1983 s. 218–223.

Storskifteslagstiftningen, s. 275–

Avsnittet bygger huvudsakligen på Gadd 1999b.

Storskiftets effekter på jordfördelningen, s. 277–
Minskning av tegar Olai 1983 s. 68–73, Olai 1987
s. 65, Utterström 1957:1 s. 524. Om storskifte av
utmark se Olai 1987 s. 57, Cserhalmi 1998 s. 124.
Utbyggningar i Skåne behandlas av Dahl 1941.

Storskiftets geografiska spridning, s. 279–
Storskiftets geografiska spridning enligt Helmfrid
1961. Se även Bäck 1984 s. 191–92.

Vem ansökte om storskifte?, s. 281–
Vem som var initiativtagare till storskiftet disku-
teras av Olai 1987 s. 48, 73, Bäck 1984 s. 211f.

Vad betydde storskiftet?, s. 282–
Att storskiftet hade betydande effekter har under-
strukt av Olai 1983, 1987. Småländska byar:
Karlsson 1978.

ENSKIFTET OCH LAGA SKIFTET

Bakomliggande orsaker till skifte, s. 283–
Betydelsen av den äldre byorganisationen med
arbetsbyte mellan gårdarna har betonats av Hans-
sen 1977 s. 28 och Utterström 1957:1 s. 76f. Hög-
nadsbehov och skiften behandlas av Gadd 1983 s.
226f. Om inhägnade beteshagar se Aronsson 1979
s. 89. Skifte och *property rights* se Pettersson 1983
s. 17f. Om hur växelbrukssystem krävde skifte, se
Gadd 1998 s. 198f.

Enskiftet, s. 285–
Enskiftet på Svaneholm behandlas av Forssman
1928, Weibull 1923, Utterström 1957:1 s. 532f,
Åberg 1953 s. 73, Cserhalmi 1998. Om enskiftet
på bondejorden, se Bjurling 1947, Utterström s.
536f, Fridlitzius 1979, Bäck 1992. Utflyttare vid en-
skifte i Skåne enligt Dahl 1942, Utterström s. 565.
Enskiftet i Västergötland behandlas av Härnqvist
1987.

Laga skiftet, s. 292–
Om laga skifte, se Forssman 1928 samt R. Petters-
son 1983, 1985, 1995a–b samt två opublicerade
manuskript. Översikter ges även i Utterström
1957:1 s. 550f, samt Bäck 1992. En förnyad ge-
nomgång av skiftesstadgorna görs i Nordbeck
2000. Utflyttning tas upp av Utterström s. 565f,
Bäck 1992 s. 32. Ägodelningsrätterna behandlas i

Pettersson 1983. Lantmätaren och bönderna i Pet-
tersson 1983, Bäck 1992.

Laga skiftet i Frölunda behandlas i *Gällstad*
1986 och Nordbeck 1997. Beräkningen av skiftes-
kostnader gäller fyra byar beskrivna i Sivesand
1979 s. 31, 59. Råg- och kopriser enligt Jörberg
1972. Skifteskostnaden på riksnivå enligt Utter-
ström 1957:1 s. 561. För storleken av jordbruks-
sektorns produktion se Schön 1995.

Vem ansökte om laga skifte?, s. 298–
Om vem som sökte skifte, se Pettersson 1983,
Härnqvist 1987, Bäck 1992. Att skiftesföresprä-
karna gynnas av lagstiftningen har understru-
kts av Pettersson 1995b. Dalarna och Gotland
som undantag behandlas i R. Pettersson "Hur mäs-
terverket fördes i hamn" (manus).

Skiftets utbredning framgår av Helmfrid 1961.
Undersökningar av sambandet mellan skifte och
befolkningsstillväxt på läns- respektive häradsnivå
har gjorts av Pettersson 1983 och Nordbeck 2000.

Skiftenas sociala konsekvenser, s. 302–
Beträffande betydelsen av generell lagstiftning för
att hålla nere kostnaderna, se Pettersson 1983 s.
51. Skiftets betydelse för de obesuttna har under-
sökt av Bäck 1992.

DET NYA ODLINGSLANDSKAPET

Växelbruket i Sverige, s. 305–
Avsnittet om växelbrukets utbredning bygger på
Gadd 1998 s. 178f som delvis är baserad på Läg-
nert 1955, samt Gadd 1983 s. 227f. Om utrikes-
handeln med smör se Staffansson 1995.

Stenröjning och dikning, s. 310–
Om *stenröjning* se Krantz 1980, Arnborg 1980,
Gadd 1983. *Utdikningens* effekter i Skåne beskrivs
i P. Wolf 1956. Statliga lån till utdikning behand-
las av Utterström 1957:1 s. 714. Åkerarealen 1840
se diagram s. 331. Om åkerdikning se Carlsson
1956 s. 29f, 135f, Utterström 1957:1 s. 714, Gadd
1981 s. 235. *Täckdikning* se Möller 1989 s. 94,
Stolt 1956 s. 64, Norberg 1959 s. 38, Carlsson
1956 s. 136. Importen av handelsgödsel anges
enligt Historisk statistik för Sverige del 3 s. 200f.

AVKASTNINGENS FÖRÄNDRINGAR***Kornaltens ned- och uppgång, s. 315–***

Avkastning under en hundraårsperiod på en syd-västsvensk gård är undersökt av Palm 1997. Kornaltalsberäkningarna för perioden efter 1810 är huvudsakligen baserade på Hellstenius och kommer att redovisas närmare i Gadd "Spannmålsproduktion i Sverige 1800–1875" (manus). Man kan naturligtvis diskutera om den officiella statistikens kornaltalsuppgifter ger en riktig bild med tanke på de stora underskattningarna av total avkastning. Vad som talar för att kornaltalen är i huvudsak rättvisande är bl. a. de jämförelser som görs i Palm 1997 samt en jämförelse med Schön 1995 som görs i Gadd, "Spannmålsproduktion i Sverige 1800–1875". Andra typer av officiella skördeomdömen visar allt jämnare skördar mellan 1810 och 1870, se Heckscher 1941: diagrambilaga.

Kornas ökande mjölkavkastning, s. 315–

Allmogekorns avkastning ses. 167. Om "herrgårdskor", se Hallander 1989 s. 122 Mjölkavkastning 1870 återges enligt samtida skattningar redovisade i Staffansson 1995 s. 48f.

Nya sorter och förädling, s. 316–

Om växtförädling se Fogelfors 1997 s. 66. Viss systematisk avel i rasförbättrande syfte på gods förekom redan på 1860-talet, se Björnhag 1997 s. 110. Om säteriraser se Hallander 1989 s. 122, om de små allmogekorna som "sväldvärgar" se Hallander s. 130. Import av utländska raser tas upp av Hallander s. 60f, 122f, 256, 357 samt Björnhag 1997.

JORDBRUKETS BEGYNNANDE MEKANISERING

Till större delen är kapitlet baserat på Gadd 1998 141f och där angiven litteratur. Här nedan återfinns endast hänvisningar till litteratur därutöver.

Tröskningen och skörden mekaniseras, s. 320–

Ångtröskverk behandlas av Ek 1962 s. 233f. Om kastmaskiner se Moberg 1989 s. 181f, Eskeröd 1973 s. 205f. Beträffande lönenivåer i Skåne, se Gadd 1998 s. 171f. Om arbetskraftsutvandringen från Skåne, se Berggren & Greiff 2000.

Vem tillverkade maskinerna?, s. 325–

Betydelsens av tillgången på tekniskt kunnig arbetskraft i Sverige tas upp i Isacson och Magnusson 1983; se även Berend & Ránki 1982 s. 136, 146.

Den arbetsbesparande teknikens effekter, s. 326–

Avsnittet bygger huvudsakligen på Gadd 1998 s. 165f.

Kapitalanskaffning, s. 326–

Agrar kreditorganisation m.m. beskrivs i Martinius 1970a s. 135, 137f, Martinius 1982 s. 17, P. Svensson 1988. För situationen på 1830-talet, se Utterström 1957:1 s. 588, Hellström 1995 s. 35. Hypoteksinstituten behandlas av Utterström s. 598f, Hellström 1995. Hypotekens andel av kreditmarknaden i Nygren 1985 s. 140.

STATISTIK OCH LANTBRUKSUNDERVISNING***Den vetgiriga centralmakten, s. 329–***

Avsnittet bygger huvudsakligen på Gadd 1999a s. 22f. Om den beskrivande verksamheten i Väster-norrlands län, se *Norrländskt arbetsliv* 1968, om den i Skara stift se Appelgren 1972; Gadd 1983. Den Ortsbeskrivande verksamheten behandlas ingående i Adolfsson 2000.

Statistik med barnsjukdomar, s. 331–

Bygger på Gadd 1999b s. 29f.

Lantbrukslitteraturen, s. 333–

Lantbrukslitteraturens ökning, se Myrdal 1992. Vurmen för jordbruk tas upp i Gadd 1996 och L. Nyström, "Att gripa till plogen".

Lantbruksakademien och hushållningssällskapen, s. 334–

Avsnittet bygger huvudsakligen på Gadd 1999a s. 34f. Hushållningssällskapen före 1850 behandlas av Stattin 1980. Om hushållningssällskapen efter 1850, se Juhlin Dannfelt 1913 I s. 293, II s. 77f; Carlsson 1956 s. 107f.

Lantbruksskolor, s. 337–

Avsnittet bygger på Gadd 1996 och där angiven litteratur. Lantbrukets skolor behandlas särskilt av Rydå 1981.

PRODUKTION OCH LEVNADSSTANDARD**Tecken på förändringar i levnadsstandard, s. 341–**

Ekonomisk kris i slutet av 1600-talet, se Band 2 s. 359f. Hungersnöden åren 1697–98 tas upp i Hermansson 1979 samt Hannerberg 1941 s. 208. Den långsamma folkökningen 1700–1720 framgår av Palm 2000. De dåliga tiderna 1690–1720 och den snabba uppgången därefter belyses av Morell 1989 s. 260. Kroppslängden hos soldater återges av Sandberg & Steckel 1980; reallöneutvecklingen i Jörberg 1972 s. 337. Se även Utterström 1957:1 s. 256. Beträffande utvecklingen av guld- och silvermeder mellan 1720 och 1750, se Söderlund 1949 s. 28, 56. Västsvenska bouppteckningar visar att silverinnehavet ökade fram till cirka 1770. Om efterfrågan på hantverksprodukter, se Hanssen 1977 s. 292.

Effekten av penningpolitiken se Utterström 1957:1 s. 281f. Krisen i början av 1770-talet se Gadd 1983 s. 80f. Om sämre tider i slutet av 1700-talet, se Utterström 1957:1 s. 30, Boëthius 1950b, Gadd 1983 s. 131f. Om de sämre tiderna i Väst-europa, se Slicher van Bath 1963 s. 225f.

1800-talets jämnare tillväxt, s. 347–

Konsumtionen 1800 och 1860 är baserad på en produktionsberäkning i Gadd, "Spannmålsproduktion i Sverige 1800–1875", beträffande kalori-behov se Gadd 1983 s. 141. Situationen kring mitten av 1800-talet behandlas av Sandberg & Steckel 1988. Om svälten 1867–68, se Nelson 1988.

SVERIGE OMKRING ÅR 1870**Landskapets förvandling, s. 351–**

Skogsplantering på ljunghedarna beskrivs av Linnarsson 1948.

Om det norrländska skogslandskapets förvandling se Östlund 1993, Törnlund 1999.

Växande bondemakt, s. 357–

Om den förändrade titulaturen se Liljewall 1995 s. 311f. "Herrar" och bönder i lokalpolitiken analyseras i Aronsson s. 327f. Om "böndernas politiska storhetstid" se Carlsson 1956.

Från feodal till kapitalistisk drift på gods, s. 358–

Om senare skiften på frälsegods, se Fridlitzius 1979. För exempel på oskiftade byar se Linnarsson 1938 s. 95; Svensson 1977 s. 20.

När jordbruksproletariatet var som störst, s. 359–

Uppkomsten av separata dräng- och pigkammare beskrivs av Minnhagen 1973.

Den växande utbytsekonomi, s. 361–

De inledande siffrorna är hämtade ur *Historisk statistik* för Sverige 3 s. 157, 126–128, 167 samt Krantz 1987 s. 35. Se även Attman 1986 s. 40, 57. Om innehav av porslin, klockor och fickur samt synen på kläder av köpta tyger se Ahlberger 1996 "Konsumtionsrevolutionen II", samt Gerber 1966. Kosthållets långsamma förändring behandlas av Svensson 1977 s. 33. De obesuttna som köpare av fabriksvaror behandlas av Fridholm, Isacson & Magnusson 1976 samt Schön 1979. Fotogenets inträde och järnspisarna tas upp av Svensson 1977 s. 32, Conradson & Fredlund 1973. Om hur den svenska klocktillverkningen konkurreras ut, se Isacson & Magnusson 1983.

Emigrationen, s. 365–

Emigrationens förlopp sammanfattas i Beijbom 1995.

Jordbruket basen för industrialiseringen, s. 367–

Den inhemska marknadens betydelse understryks i Schön 1982 samt i Martinius 1970b. Om skillnaden mellan Nord- och Östeuropa, se Jonsson, Köll & Pettersson 1993 och där angiven litteratur. För Sverige ur internationellt perspektiv, se Berend & Ránki 1982 särskilt s. 136–160, Senghaas 1985 s. 71–94.